

РАЗДЕЛ 3. ПРОБЛЕМЫ БИЛИНГВИЗМА И ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

УДК 81'27+81'28

ПРОБЛЕМА БІЛІНГВІЗМУ НА ЕТНОРЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (СЛОБОЖАНЩИНА: СУМСЬКА ОБЛАСТЬ)

Євграфова А.О.

Актуальність. Вивчення мовної ситуації на регіональному рівні дає значний матеріал для виявлення інтерферентних мовних явищ, допомагає з'ясувати процеси взаємодії мов, шляхи збагачення двох мов, окреслює процеси фонетичних, лексичних, морфологічних змін, визначає тенденції розвитку мови в умовах білінгвізму тощо.

Двомовність, або білінгвізм, як актуальна проблема сучасної лінгвістики являє собою складне явище і може вивчатися в різних аспектах. Власне двомовність – це знання двох мов у відомих формах їхнього існування і користування цими мовами для взаєморозуміння та спілкування.

Залежно від різних чинників, які впливають на ступінь і характер засвоєння другої (нерідної) мови, вчені визначають різні типи двомовності. Хоча існує значна література з питань двомовності, єдиного розуміння проблем білінгвізму немає. Це пояснюється складністю самого предмета. Різноманітні види прояву двомовності, шляхи її становлення, перспектива розвитку ускладнюють формування загального уявлення про даний предмет. Студіювання білінгвізму вченими – мовознавцями, етнографами, філософами, психологами – допомагає з'ясувати численні аспекти цього явища.

Зрештою, білінгвізм знаходить своє вираження на перетині мовознавчої та суспільствознавчої наук і не може не кваліфікуватися як соціолінгвістична категорія. Такий підхід пропонують Ю.Д. Дешерієв, І.Ф. Протченко, М.О. Баскаков, В.Г. Костомаров, І.К. Білодід, В.М. Русанівський, Г.П. Їжакевич та інші соціолінгвісти.

Вступ до проблеми. Двомовність у нашій країні почали вивчати нещодавно, з 50-х років минулого століття. Дослідники паралельно із складними та іноді спірними питаннями теорії звертаються до вивчення особливостей двомовності в окремих регіонах, встановлення типів білінгвізму, які утворилися на даній території залежно від різних причин і чинників (Л.Ф. Баранник, М.А. Брицин, Н.І. Букатевиц, Є.О. Черепанова).

Територія Сумської області, у певному розумінні, являє собою винятковий конгломерат двомовності, який сформувався на етнічній основі. Історія заселення цього регіону Слобідської України визначила результати мовної взаємодії в їхньому сучасному стані. Так, як засвідчив перепис населення 1989 р. у Сумській області мешкають представники більш ніж 50 національностей. Найчисленнішою групою є українці (1,2 млн. осіб, або 85,5 % від загальної кількості населення області), друге місце за кількістю

посідають росіяни (190,1 тис. осіб), представників інших національностей нараховується 12,5 тис. осіб. Під час перепису відповіді на запитання про рідну мову записували зі слів опитуваних, тому до підсумкових цифр слід ставитися критично. Але все ж таки статистика свідчить, що під час перепису українську мову рідною назвали 1114,3 тис. осіб (78 %), у тому числі 6,7 тис. неукраїнців. Російську мову назвали рідною 21 % населення. Отже, 1,3 млн. осіб, або 81 % населення області, вважають рідною мову своєї національності, а 127,1 тис. (19 %) – мови інших національностей. Українці та росіяни у порівнянні з представниками інших національностей, які зберегли свою рідну мову, перш за все виявилися двомовними, або білінгвами [3].

Таке співвідношення представників двох національностей, які мешкають на території Сумської області, є результатом не тільки міграційних процесів останніх десятиріч, воно тісно пов'язане з історією заселення краю і географічним розташуванням сучасної Сумської області на південному кордоні Російської держави.

Перші літописні згадки про міста-укріплення датовані: 1096 роком – про Ромни, 1111-м – Вир (сучасне Білопілля), 1146-м – Путивль, 1152-м – Глухів [2, с.484, с.128, с.458, с.206].

Історія Сумської області ввібрала в себе нелегкі перипетії боротьби з іноземними загарбниками. Території Сумщини торкнулася монголо-татарська навала. Створюване Велике князівство Литовське розповсюдилося і на обшир Сумської області. Після трирічної війни у 1503 р. Литва поступилася Росії значною територією, в тому числі Сіверською землею, Черніговом, Путивлем, Глуховом, Ромнами. Після виникнення сильної польсько-литовської держави (1596) частина українських земель залишалася в руках магнатів. Створення Кримського ханства (1443) супроводжувалося нападами на українські та російські землі. Царський уряд із метою стримування татарської навали розпочав будівництво захисних ліній, так званих “засічних меж”, які проходили, зокрема, через Охтирку (1641). У ці південні райони почали переселяти боярських дітей і “служилих людей” (пушкарів, стрільців, козаків). Їх наділяли землею, всіляко заохочували [6, с. 13]. У XVI – на початку XVII ст. почали виникати російські та українські села. У подальшому землі Сумщини стали епіцентром збройного протистояння і були захоплені Польщею. Частина земель, окрім Путивльського, Краснопільського і Великописарівського районів, відійшла до Польщі. На східну частину Сумщини спрямувалися українські поселенці [5, с. 144], з'явилися населені пункти Межирич (1642), Будилка, Кам'яне (1647), Чупахівка, Олешня (1638). Одночасно виникли російські села Пожня (1628), Вольне (1640) Великописарівського району; Бояро-Лежачі, Веселе, Юр'єво Путивльського району. Приналежність прикордонних міст часто змінювалася. Приплив українського і російського населення у прикордонні регіони багаторазово то посилювався, то послаблювався.

Підсумовуючи, можна відзначити, що населення сучасної Сумської області склалося з місцевого українського населення (Роменський, Липоводолинський, Конотопський, Кролевецький, Шосткинський, Ямпільський, Середино-Будський райони), з місцевого і прибулого російського населення (Путивльський, Буринський, Великописарівський райони) та з прибулого українського і частково російського населення (Сумський, Лебединський, Недригайлівський, Білопільський, Охтирський, Краснопільський райони).

Історія заселення краю відобразилась у діалектному матеріалі. Особливості місцевих діалектів дозволяють говорити про взаємний вплив української та російської

мов. Серед російських сіл особливе місце посідають села Путивльського району, на території якого засвідчені автохтонні поселення росіян (О.І. Соболевський, М.Г. Халанський). І тому не випадково статистика підтверджує, що українці переважають серед населення всіх районів, крім Путивльського, де їх налічується 36,2 % і вони складають у районі другу за чисельністю національну групу після росіян [3].

Переселення росіян і частково українців, паралельне функціонування двох мов, змішані шлюби сформували на території Сумської області особливе середовище, про яке академік Д. І. Багалій писав: "... українська мова тут витворилася не задніпрянська, не галицька, не чернігівська, а власна, місцева, немов середня між ними, більше всього вона наближається до полтавської і київської..." [1, с.28].

Протягом 1978-1987 років здійснювалися діалектологічні експедиції в села Сумської області з метою вивчення і систематизації діалектного та етнологічного матеріалу певного регіону Слобожанщини. Зібраний матеріал склав підґрунтя словника "Русские говоры Сумской области" [7].

Хоча домінуючі риси дозволяють кваліфікувати усне мовлення інформантів у цих селах як російське діалектне мовлення, ми відзначаємо український вплив, який позначився на деяких особливостях цих говірок.

До обсягу поняття "російські говірки Сумщини" ми включаємо три групи. Перша група – це власне російські говірки, тобто такі, в основі яких покладена російська народна мова з моменту їх створення на Сумській землі (наприклад, деякі поселення Путивльського і Середино-Будського районів). До складу другої групи входять російсько-українські говірки. Це в основі російські говірки, які асимілювалися з українськими (в основному, на території південних земель). Третю групу складають перехідно-українські говірки, тобто такі, що постали на ґрунті українських говірок, які зазнали значного впливу російських (Бобрик, Недригайлів, Кам'яне, Олешня, Охтирка).

Російські говірки другої та третьої груп з'явилися вже після завершення процесу утворення російської мови, після XV-XVI ст., і формувались за інших умов, ніж на території проживання корінного населення. Щодо першої групи, то однодвірські села та хутори поблизу Путивля, де мешкали так звані горюни, вважаються найстарішими російськими поселеннями. Більшість учених називають їх спадкоємцями давньослов'янського автохтонного населення Посейм'я. Професор О.І. Соболевський вбачав у горюнах нащадків старих сіверян, які вціліли після татарської навали в сіверському поліссі [4, с.214].

Друга група значна. До її складу входять села Славгород, Порозок Краснопільського району, Верхопожня, Пожня, Тарасівка Великописарівського району, Дернове, Люджа, Верхолюджа, Печини Тростянецького району. Цей регіон дуже цінний для дослідників, оскільки історики засвідчують переселення росіян на ці землі у XV – XVII ст. "Число великоросійських поселенців у прикордонних районах Слобідської України, – зазначає академік Д.І. Багалій, – то зростало, то зменшувалось з різних випадкових причин; великоросійські служилі люди залежали від московського уряду, і він їх посилав туди, де була в них потреба, наприклад, коли якесь українське місто безлюдніло" [1, с.22].

Третю групу складають українські прикордонні містечка. У 1647 р. вони повинні були відійти до Московської держави. У зв'язку з цим мешканці зовсім залишили ці місця і навіть узяли із собою свої хати. На їх місце московський уряд поселив своїх служилих людей, а через деякий час ці землі знову зайняли українці-переселенці, серед яких залишилась певна частина росіян. Військове населення – однодворці, або так звана

ландміліція – повинно було охороняти укріплення, збудовані на українській лінії. Усього укріплень налічувалося сімнадцять, і саме вони були осередками заселення Слобожанщини росіянами. Можливо, по цій лінії могла сформуватися така російська говірка, в якій суттєво відображається основа українських говірок.

Таке змішування українського і російського населення на території Слобожанщини, в тому числі й Сумщини, завершилося приблизно до кінця XVIII ст. Українці заснували чимало міст, слобід, сіл, хуторів, які, власне, і склали Слобідську Україну, або, інакше кажучи, Слобідські козацькі полки. Таких полків було п'ять: Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський та Острогозький.

Отже, територія сучасної Сумської області заселялася протягом довгого історичного періоду одночасно й українцями, й росіянами, що й уможливило формування двомовності.

На підставі вивчення матеріалів діалектологічних експедицій і живих особливостей мови інформантів на території Сумської області можна визначити тридцять шість російських сіл: Вовна Шосткинського району, Вольне Великописарівського району, Вороновка Путивльського району, Дернове Тростянецького району, Добрянське Великописарівського району, Жихово Середино-Будського району, Зіново Путивльського району, Івот Шосткинського району, Козловка Путивльського району та ін.

Мешканці цих сіл є носіями російської говірки, хоча в їхньому мовленні можна відзначити й риси, зумовлені впливом близькоспорідненої мови – української. Це пояснюється тим, що ізольованих від українського оточення сіл на території Сумської області мало (Путивльський район). Останні села з переселеним населенням спочатку характеризувалися переважанням то українського, то російського діалекту, що зумовлено історією заселення краю і постійними контактами між носіями двох мов.

Саме про це пише професор М.Ф. Сумцов: “Людське хвилювання і на Слобожанщині почалось здавна. Перші на вільні, багаті й просторі землі великою повіддю пішли українці і за короткий час заселили весь край. Потім прилили невеличкі купи сербів та молдаван, які, оселившись поміж українців, злились з ними цілком. Одночасно приливали великороси, але вони не тільки не злились з українцями, а по містах, дякуючи урядові і школі, що були в їх руках, перетягли до себе багато українців, що перейняли їх мову, одіж і звичаї” [6, с.144].

Особливості говірок Сумщини виявляються у фонетичній, морфологічній і лексичній системах.

Фонетична система російських говірок Сумської області має залежний характер від звукових систем як російської, так і української літературної мов. Оскільки діалектна система проникла, то цілком природно, що на даній території створюються діалекти перехідного зразка, які об'єднують у собі риси територіально дотичних діалектів. Це знаходить відображення у використанні паралельних форм (*ноч' і ніч; серце і серц'е*) у мовленні носіїв говірки. І при цьому фонетичні явища локалізовані, що дає підставу висновувати про те, що “чинник території при виділенні діалектів залишається провідним” [5, с.476].

Розгляд лексичної системи російських сіл із проекцією на територіальне розташування дозволяє зробити певні висновки. Те, що людина бачить у світі, відображається у мові. Дійсно, слова та їхні значення об'єднуються у різні групи під впливом системності людських уявлень, яка виводиться вченими на підставі врахування тематичної спільності явищ суспільного і господарського життя людей. Поряд із

етнографізмами особливий інтерес становлять назви давніх ремесел, професійно-термінологічна лексика ткацтва, рибальства, виготовлення виробів із лози, сільськогосподарська термінологія і т. ін., що дозволяє окреслити ареал, де займалися цими промислами та ремеслами.

Нами зафіксована лексика з галузі хліборобства, ткацтва, прядіння, плетення лаптів, рибальства. Терміни хліборобства різноманітні: земельні угіддя, рослини, що вирощуються в полі, в саду, на городі; складові снопу. назви овочів; види складання снопів; соха та її частини; плуг та його частини; назви полів. Для риболовлі, наприклад, використовували волок, сітки, вудочки, ятері, човни, верші, неводи, бродники тощо. У цій лексичі відтворюються традиції, умови життя, звичаї людей, господарський уклад даної місцевості.

Названі риси діалектів Сумської області дозволяють дійти висновку про те, що діалектні особливості пов'язані з територією розповсюдження цих діалектів, історією заселення і контактами у прикордонних районах із росіянами. Північно-західні райони області (Середино-Будський, Ямпільський, Шосткинський, Глухівський) зберігають риси південноросійських говірок. На півдні області (Охтирка, Велика Писарівка) історично проходила межа, і на цих територіях змішувалось українське і російське населення.

Ці етнічні чинники позначилась як на минулому, так і на сучасному стані мов, які тут споконвіку розвивалися, що і спричинилося до створення діалектів перехідного зразка і формування активної двомовності.

Висновки. Таким чином, в умовах сучасної Сумської області не могли не розвинутися складні форми міждіалектного і міжмовного контактів. Оскільки Сумська область знаходиться на перетині російсько-українсько-білоруських мовних ареалів, ця діалектна зона являє собою особливий об'єкт для спостереження.

Список літератури

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 255 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К.: УРЕ, 1973. – 693 с.
3. Краснов М. Мовою статистики. Національний склад населення області // Ленінська правда. – 1990. – 22 листопада.
4. Ляпунов Б. М. Изучение восточнославянских говоров в трудах профессора М. Г. Халанского // Русские говоры на Украине. – К.: Наукова думка, 1982. – 231 с.
5. Общее языкознание / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1970. – 603 с.
6. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. – Харків: Вид-во "Союз" Харківського Кредитового Союзу Кооперативів, 1918. – 239 с.
7. Черепанова Е. А., Евграфова А. А., Покуц В. Н., Волкова О. П. Русские говоры Сумской области. Материалы диалектологических экспедиций. – Сумы, 1998. – 160 с.

Поступила до редакції 14.03.2006 р.